

Moreel beraad bij justitie

Een kleine maar belangrijke koersverschuiving binnen DJI én DGV¹

De Dienst Justitiële Inrichtingen (DJI) besteedt vanuit zijn zorgvisie de laatste jaren meer aandacht aan ethische reflectie/moreel beraad. Hierbij ontstaan nieuwe raakvlakken tussen de Dienst Geestelijke Verzorging (DGV) en DJI. In dit artikel zet de auteur de ontwikkelingen op het gebied van ethische reflectie bij Justitie kort uiteen en vervolgens gaat hij in op de bijdrage die de geestelijke verzorging hieraan levert. Het draagvlak voor moreel beraad binnen DJI en de rol van de geestelijke verzorger daarbij als voorzitter of deelnemer, maken moreel beraad tot een voorbeeld van de kleine doch significante taakverschuiving binnen de DGV.

Fons Flierman

VOOR EEN GOED BEGRIP VAN MOREEL BERAAD bij DJI en vervolgens van de rol van de geestelijke verzorging daarbij is het noodzakelijk kort een beeld te schetsen van het werkveld van Justitie. In deze eerste paragraaf ga ik ook in op de wijze waarop moreel beraad zijn intrede bij Justitie deed.

Justitiële inrichtingen – gevangenissen, jeugd-inrichtingen, tbs-klinieken en inrichtingen voor vreemdelingenbewaring – vallen binnen het domein van het recht, waarbinnen de overheid bij wet het monopolie bezit om haar macht met dwang en indien nodig met geweld uit te oefenen. De rechtspraak staat voor het hand-

haven van de wet en voor het zoeken naar een passend antwoord op wetsovertredingen, en dit zonder aanzien des persoons en recht doende aan de behoefte van maatschappij en slachtoffer aan vergelding en genoegdoening. Aan deze opdracht van de rechtspraak zijn de afgelopen decennia de begrippen herstelrecht en herstelgericht werken toegevoegd.² Ze wijzen op het streven om de persoonlijke situatie van elk van de betrokken partijen – daders en slachtoffers – nadrukkelijker in ogenschouw te nemen, om hen een stem te geven bij het beoordelen van de vraag hoe de schade die is aangericht zoveel als mogelijk is te herstellen.³

Herstelgericht werken is de laatste jaren ook binnen de DJI geïntroduceerd. Gedetineerden worden middels programma's als *Kies voor verandering* en *Mijn kind en ik* ervan bewust gemaakt dat het belangrijk is hun leven anders in te richten en bijvoorbeeld hun rol als vader of moeder meer aandacht te geven. Onder de noemer herstelgericht werken valt ook het slachtoffergericht werken, met als doel herstel tussen dader

Herstelgericht werken, leefklimaat en goede bejegening leiden tot de vraag: doen we de goede dingen?

en slachtoffer te bewerkstelligen. De rechter en de directeur van de gevangenis vragen de gevangenen om verantwoordelijkheid te nemen voor wat hij of zij heeft gedaan en ook voor zijn of haar toekomst. Sinds kort wordt het belang van een positief leefklimaat voor herstelgericht werken ruimer onderkend. Onder leefklimaat verstaat men 'die aspecten van het onvrijwillig residentieel verblijf in justitiële inrichtingen, die van invloed zijn op het welbevinden en/of gedrag van de ingesloten tijdens en na afloop van het verblijf' (Boone, Althoff & Koenraadt, 2016, p. 3). Daarbij is de inzet op het leefklimaat er ook op gericht om detentieschade waar mogelijk te voorkomen en om een goed voorbereide terugkeer naar de samenleving te bevorderen. Een van de uitgangspunten van een positief leefklimaat is 'het beginsel van minimale beperkingen'. Dit betekent dat het leven binnen de justitiële muren zoveel mogelijk naar het beeld van de vrije maatschappij wordt ingericht. Aandacht voor het leefklimaat sluit aan bij het concept 'Goed bejegenen' dat de Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming sinds 2010 uitdraagt. De Raad schrijft hierover:

De opdracht tot goed bejegenen is in de eerste plaats gericht tot de *dagelijkse detentiepraktijk* en het inrichtingspersoneel dat hier invulling aan geeft. Daarbij gaat het om de bejegening bij het

hanteren van de regels, het verschaffen van voorzieningen en individuele faciliteiten, maar ook om het simpele, intermenselijke contact tussen medewerker en ingeslotene. De bejegening is in dit opzicht datgene wat de ingeslotene misschien wel het diepst raakt, nu zijn identiteit als individu, zijn persoonlijke achtergrond en omstandigheden en zijn zelfrespect op een kwetsbare wijze in het geding kunnen zijn (Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming, 2010, p. 79).

Herstelgericht werken, aandacht voor het leefklimaat en het beginsel van goede bejegening stimuleren in iedere justitiële inrichting de vraag: doen we de goede dingen? Deze vraag weerspiegelt het besef dat het beleid van de DJI ten aanzien van gedetineerden in de praktijk gestalte krijgt in het handelen van haar medewerkers. Het introduceren van moreel beraad op de werkvloer vormt de erkenning dat professioneel handelen ook altijd moreel verantwoord dient te zijn. Het belang van deze focus op het ethisch reflecteren op het eigen handelen van de medewerkers is beschreven in het rapport *Reflectie en actie* (Van Houwelingen, Hoogervorst & Van Dijke, 2015), over de wenselijkheid en haalbaarheid van moreel leeroverleg in justitiële inrichtingen. De onderzoekers wijzen daarin op twee morele 'valkuilen', namelijk een gebrek aan moreel besef van de medewerkers en een overmatige invloed van automatische processen als emoties en intuïties. Moreel besef definiëren zij als het vermogen morele aspecten te herkennen en het handelen daarnaar te richten. De automatische processen hebben betrekking op het gegeven dat veel medewerkers onbewust op basis van hun eenvoudige intuïtieve beslisregels of emoties oordelen of handelen en zich niet afvragen of ze moreel gezien wel juist handelen.

Het is tegen deze achtergrond dat het Opleidingsinstituut van de DJI al in de periode 2013-2015 een eerste *Kenniskring Moreel Vakmanschap* organiseerde voor onder meer leidinggevendenden van het Ministerie van Veiligheid en Justitie. Ter afronding van de Kenniskring kregen de deelnemers drie vragen voorgelegd: 'Moreel vakmanschap is voor mij...', 'Ik vind het belangrijk om aandacht te besteden aan moreel vakmanschap

omdat...' en 'Dit neem ik mee uit de kenniskring moreel vakmanschap...'. Sinds 2017 biedt het Opleidingsinstituut alle justitiële inrichtingen trainingen (*Gespreksbegeleiding Moreel Beraad*) aan. Moreel beraad verschaft collega's van verschillende disciplines een platform om casus te bespreken die vanuit ethisch perspectief aanleiding geven om samen te onderzoeken hoe men zo goed mogelijk met dergelijke situaties omgaat. Bij de kennismaking met dit instrument blijkt niet iedereen zomaar een voorbeeld te kunnen noemen: 'Als ik niet weet wat ik moet doen, dan bel ik mijn leidinggevende.' Zoals gezegd is bij de DJI veel van het dagelijkse werk vastgelegd in protocollen, procedures, regels en afbakening van verantwoordelijkheden. Desalniettemin is er een grijs gebied waar iedere medewerker in terecht kan komen, bijvoorbeeld omdat het garanderen van veiligheid gemakkelijk op gespannen voet kan staan met het eerbiedigen van de privacy van een gedetineerde. Maar casus worden ook gevonden in de onderlinge omgang tussen personeelsleden of tussen personeel en bezoekers.

De bijdrage van geestelijke verzorging aan moreel beraad

In deze tweede paragraaf zet ik kort uiteen hoe de geestelijke verzorging bij Justitie is georganiseerd en welke ontwikkelingen de beroepsgroep momenteel doormaakt. Daarna focus ik op de bijdrage van geestelijk verzorgers aan moreel beraad. In iedere justitiële inrichting maakt de geestelijke verzorging deel uit van de totale zorg die men aan gedetineerden besteedt. Bij gelegenheid van het tienjarig jubileum van islamitische geestelijke verzorging bij Justitie sprak de hoofd-directie van de DJI over de bijdrage van geestelijke verzorging: 'Deze verzorging levert een bijdrage aan een goed klimaat in de inrichting, aan een humaan detentiebeleid dat zorgt voor een goede verbinding met de samenleving. Dat is de rol van de geestelijk verzorger: je draagt bij aan de morele vorming en het morele besef van justitiabelen, besteedt aandacht aan delinquent gedrag en aan berouw en aandacht voor slachtoffers' (Roelofs, 2018). De directie onderstreept dat geestelijke verzorging een discipline is die met de wijze waarop ze individueel en groepsgewijs geestelijke zorg aan gedetineerden biedt, een belangrijke rol vervult in de DJI en derhalve in de

maatschappij. Daarmee wordt zowel een constatering gedaan als een verwachting uitgesproken: geestelijk verzorgers bij Justitie zijn prima in staat om in justitiële inrichtingen mee te praten over goede zorg.

'Als ik niet weet wat ik moet doen, dan bel ik mijn leidinggevende'

De redenering is dat ze hun deskundigheid weliswaar primair bij hun contacten met gedetineerden inzetten, maar dat ze geacht worden die tevens in te zetten voor het signaleren van situaties waar ethische vragen over te stellen zijn. Dat geestelijk verzorgers gedetineerden tijdens hun detentie geestelijk bijstaan is evident en is hun kerntaak. Daar hoort bij dat ze hen helpen bij het herstel van relaties en het verkrijgen van een positieve relatie met de maatschappij. Maar tot hun taak hoort ook dat zij oog hebben voor situaties waarin het mens-zijn van een gedetineerde opgeofferd dreigt te worden voor een hoger doel (Van Eijk, 2013). Dit moreel beroep op de menswaardigheid van iedere gedetineerde heeft een voedingsbodem in alle levensbeschouwelijke tradities en is een centrale waarde die de DGV uitdraagt. De positieve waardering van de bijdrage van de geestelijke verzorging aan een goed klimaat in de inrichting en aan een humaan detentiebeleid wijst op een zichtbare en door de DJI gewenste verandering: van een min of meer uitsluitend traditionele vertegenwoordiging van de eigen levensbeschouwelijke stroming naar het daarnaast tevens bijdragen aan een humaan detentieklimaat.⁴ Een begrip als herstelgerichte geestelijke verzorging wijst in die richting.⁵

Tegen deze achtergrond is de deelname van geestelijk verzorgers aan moreel beraad niet alleen gewenst, maar in zekere zin ook vanzelfsprekend. Als team hebben zij met meer dan de helft van de gedetineerden in een justitiële inrichting contact, werken ze dagelijks met heel veel medewerkers samen en zijn ze vertrouwd met alle processen en factoren die het leef- en het werkklimaat bepalen. Juist als geestelijke verzorgers, die

een vertrouwensrol vervullen en geheimhoudingsplicht hebben, horen ze verhalen van gedetineerden over inhumane bejegening of zijn ze er zelf getuige van. Daardoor komen ze met enige regelmaat voor morele dilemma's te staan: spreek je de medewerker aan, ga je ermee naar diens leidinggevende, of laat je de situatie passeren omdat je weet hebt van de moeilijke situatie thuis? Zo kan een geestelijk verzorger ook zelf degene zijn die een casus voor moreel beraad inbrengt. Hun positie, die een relatieve buitenpositie is en door hun levensbeschouwelijke achtergrond een buitenperspectief vertegenwoordigt, stelt hen in staat om bij de bespreking van een casus een eigen bijdrage aan de morele oordeelsvorming te leveren. Die bijdrage kan verschillende vormen aannemen, overeenkomstig de rollen die geestelijk verzorgers in hun werk vervullen – de ene geestelijke verzorger meer dan de andere, en in de ene situatie meer uitgesproken dan in de andere. Rol bij en perceptie van morele thema's hangen nauw samen. Voorbeelden van die

Het mens-zijn van een gedetineerde dreigt soms voor een hoger doel opgeofferd te worden

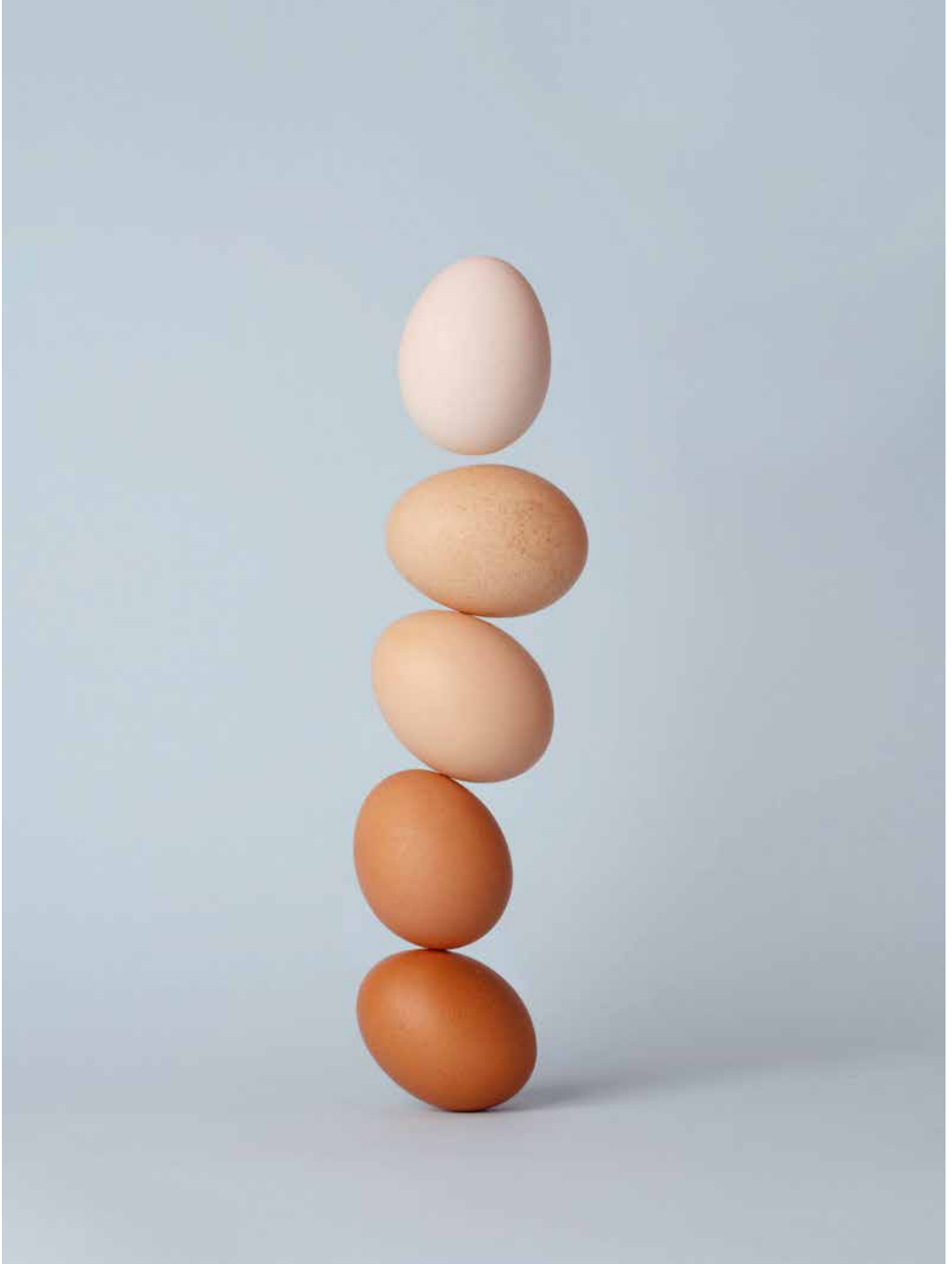
rollen zijn de traditionele rolopvattingen van de geestelijk verzorger als herder, leraar, priester, profeet, of de eigentijdse beelden van de geestelijk verzorger als geestelijk begeleider, coach, therapeut, bemiddelaar, of de sociale beelden als vader/moeder, broeder/zuster, vriend/vriendin, kameraad, evenmens, bondgenoot, bedelaar, clown, vroedvrouw. Iedere rol definieert de complementaire roldrager op unieke wijze als pastoraal, leerling, cliënt, kind, zwangere, enzovoort. Deze diversiteit van rollen stimuleert de geestelijk verzorger om begrippen als autonomie, eigen verantwoordelijkheid, persoonlijke ontwikkeling en eigenwaarde vanuit heel verschillende gezichtspunten te benaderen. Gezien vanuit dit professionele rolperspectief bestaat de eigen bijdrage aan moreel beraad erin dat geestelijk verzorgers soms morele aspecten zien die voor vertegenwoordigers van andere disciplines vanuit

hun rol mogelijk niet, niet zonder meer, of niet in dezelfde mate waarneembaar zijn.

Voor alle deelnemers aan het moreel beraad geldt dat zij vanuit hun professionele rol of rollen aan de ethische reflectie bijdragen en daarbij hun ervaring, vakkennis en betrokkenheid bij een casus inbrengen. De nadruk op het bijzondere karakter van de inbreng van geestelijk verzorgers houdt geen claim op exclusiviteit in en hangt maar ten dele samen met de verscheidenheid aan kennisbronnen waaruit ze vanuit hun rollen als ethische actor putten. Het is vooral hun expertise op het terrein van morele kwesties die ze vanuit hun opleiding bezitten. Den Toom (2016) beschrijft de geestelijk verzorger als expert op het gebied van ethiek die zich bezighoudt met de ethische vragen van de organisatie en die de organisatie op het niveau van medewerkers en structuren kan adviseren en begeleiden. De gevangenis is typisch een organisatie van dwang en drang, die als instituut van het recht integriteit zeer hoog in het vaandel heeft staan. De ethicus weet zich hier geroepen een kritische houding aan te nemen tegenover degenen die macht bezitten om over het lot van anderen te beslissen. Het moreel beraad vormt dan het aangewezen platform van reflectie om de organisatie in ethisch opzicht scherp te houden.

Een kleine koerswijziging binnen de beroepsgroep

Werken in een justitiële inrichting houdt voor geestelijk verzorgers in dat zij zich begeven binnen het leefklimaat van gedetineerden en binnen het werkklimaat van medewerkers. De vraag naar een praktijk van goede zorg heeft nadrukkelijk betrekking op beide klimaten en betreft de kwaliteit van leven van gedetineerden tijdens hun detentie en de kwaliteit van de werkomstandigheden van iedereen die in de inrichting zijn of haar beroep uitoefent. Het gaat hier over het bevorderen van een motiverende houding waarmee medewerkers naar de hulp- en herstellvragen van gedetineerden kijken en zich inzetten voor een goed werkklimaat. De introductie van moreel beraad toont de erkenning van het belang van morele sensitiviteit in de organisatie voor het realiseren van de missie van de DJI.

Het accent ligt in dit artikel niet op de invoering van moreel beraad en de betekenis daarvan voor de DJI, maar op het aangrijpen van de mogelijkheid die de groeiende behoefte bij de DJI aan ethische reflectie op de dagelijkse praktijk van het bejegenen van gedetineerden de geestelijke verzorging als beroepsgroep biedt om hieraan een bijdrage te leveren. Met de aandacht die gees-

telijk verzorgers aan moreel beraad geven, in het bijzonder met hun bereidheid om moreel beraad te leiden, maakt de beroepsgroep een ontwikkeling door van een professionele gerichtheid op louter door de zending gevraagde doelen en taken naar mede door de justitiële organisatie gevraagde doelen en taken. Actieve betrokkenheid bij moreel beraad wijst op een verschuiving bin-

nen de DGV om de ethische competenties van de geestelijk verzorger breder in te zetten dan enkel voor de geestelijke zorg voor gedetineerden. Bij deze koerswijziging wordt de traditionele doelgerichtheid niet losgelaten, maar wordt de horizon van de geestelijke verzorging verbreed.

Een beroep op de menswaardigheid van iedere gedetineerde heeft een voedingsbodemp in alle levensbeschouwelijke tradities

Bij deze ontwikkeling zijn vanuit de huidige praktijk een aantal opmerkingen te maken. Om te beginnen zijn er meerdere overlegorganen waar de geestelijke verzorging aan deelneemt en waar zij informatie haalt en deelt, en is deelname aan moreel beraad daarom niet een eerste stap in de richting van samenwerking met andere disciplines. Verder is ethische advisering eigen aan het functieprofiel van de geestelijk verzorger en is daarin opgenomen dat hij of zij de directeur gevraagd en ongevraagd advies kan geven. Daarbij hoort ook dat geestelijk verzorgers oog hebben voor de geestelijke noden van personeel, zowel individueel als bij ingrijpende gebeurtenissen. Voor zover deze ontwikkeling om tijd aan andere taken dan de kerntaken te besteden de hele DGV betreft, is het goed te weten dat er tussen geestelijk verzorgers grote verschillen bestaan qua omvang van de aanstelling en daarmee qua beschikbaarheid. De reden van deze verschillen hangt samen met de wettelijke bepaling dat de teamsamenstelling in overeenstemming is met de gemeten behoefte onder gedetineerden aan geestelijke verzorging van hun voorkeur. In de praktijk betekent dit dat de islamitische en de rooms-katholieke geestelijke verzorgers momenteel de grootste aanstelling bezitten (resp. ruim een derde en ruim een kwart van het totaal). De protestantse en de humanistische geestelijk verzorging nemen een middenpositie in (resp. 15 en bijna 13 procent). De joodse, de boeddhistische,

de hindoe en de oosters-orthodoxe geestelijk verzorgers hebben zeer kleine aanstellingen (ieder 4 procent). Verder vraagt deelname aan moreel beraad en in het bijzonder het voorzitten ervan om voldoende toerusting qua methode en vaardigheden, en om voldoende draagvlak in de inrichting voor het vervullen van deze rol.

Dan zijn ook enkele opmerkingen te maken bij de koerswijziging. Zoals gezegd gaat de invoering van moreel beraad gepaard met een verbreding van het beroepsperspectief van de geestelijke verzorging bij Justitie. Deze verbreding komt ook tot uiting in de inzet van de eigen competenties op twee andere externe terreinen, namelijk bij de politie en bij Rijkswaterstaat. De politie heeft een start gemaakt met het aanstellen van vijftien geestelijk verzorgers voor de professionele begeleiding bij zingevingskwesties die voorkomen uit het politiewerk. Daar is de DGV bij betrokken geweest. Bij Rijkswaterstaat geven geestelijk verzorgers van de DGV cursussen mindfulness. Deze ontwikkelingen sluiten aan bij de stelling van de humanist Kunneman (2006) dat de legitimatie van het werk van deze beroepsgroep niet langer primair in de relatie met en vertegenwoordiging van een levensbeschouwelijk genootschap gezocht moet worden, maar in de bijdrage die geestelijk verzorgers op het terrein van morele en existentiële vragen aan de instelling leveren. Kunneman sprak hier over de krijgsmacht, maar zal dit waarschijnlijk ook op het werk van geestelijk verzorgers bij Justitie van toepassing vinden. In praktijk werkt dit bij Justitie nog niet zo. Feit is dat bij Justitie het aanbod van de geestelijke verzorging op basis van de behoeftepeiling heel precies wordt afgestemd op de behoefte van de gedetineerden, wat zowel bepalend is voor de omvang van de aanstelling van de geestelijke verzorgers per denominatie als voor het denominatieve karakter van de geestelijke zorg die wordt geboden. De genoemde verschuiving in doelgerichtheid van de DGV wijst echter wel op het aanvaarden van een taak en verantwoordelijkheid van geestelijk verzorgers om in het geval van Justitie ook oog te hebben voor de bijdrage die ze kunnen leveren aan de zorg voor humane detentie en de kwaliteit van de gedetineerdenzorg (Flierman, 2012) en werkt daarmee in de richting die Kunneman bedoelt. Bijdragen

aan moreel beraad betreft zo'n dienst van de geestelijke verzorging aan de instelling.

Nu er bij Justitie op het vlak van ethische reflectie een nieuw terrein lijkt te ontstaan, is het opmerkelijk dat er in de werkvelden van de zorg en defensie juist vragen rijzen over de bijdrage van de geestelijk verzorger als ethicus. In de zorg achten veel geestelijk verzorgers zich onvoldoende competent. In deze discussie pleit Evers met het oog op het versterken van de positie van de geestelijke verzorging ten aanzien van de geëigende ethiekondersteuning voor een noodzakelijke transitie in de rol en positie van de geestelijk verzorger (Evers, 2017). Bij de geestelijke verzorging in de krijgsmacht ligt al jaren veel nadruk op morele vorming, omdat militairen tijdens de uitvoering van vredesoperaties nu eenmaal te maken hebben met morele dilemma's. Maar omdat het aanbod van het vak (militaire) ethiek eveneens wordt aangeboden door de onderwijscentra van de krijgsmacht, wordt ook hier de vraag gesteld wat de specifieke bijdrage van geestelijke verzorging aan de morele vorming van militairen kan zijn en welke bijdrage men daarmee levert aan de krijgsmacht en in het bijzonder aan de voorbereiding van militairen op het omgaan met morele vraagstukken in hun werk (Wilderling, 2014).

Van een traditionele vertegenwoordiging van de levensbeschouwing naar het bijdragen aan een humaan detentieklimaat

In het licht van deze ontwikkelingen binnen de beroepsgroep in de verschillende werkvelden gaat de vraag naar de bijdrage van de geestelijke verzorging bij Justitie aan moreel beraad uiteindelijk over de wenselijkheid en de haalbaarheid van de verdere profilering van het eigen domein (Schilderman, 2015). Deelname door geestelijk verzorgers aan moreel beraad staat dan voor het

interdisciplinaire gesprek over goede bejegening van en goede zorg voor gedetineerden en voor de gedeelde verantwoordelijkheid voor humane detentie.

Conclusie

De aandacht voor ethische reflectie binnen de DJI, mede tot uiting komend in thema's als herstelgericht werken, leefklimaat en goede bejegening, wijst op niets minder dan een cultuurverandering in de benadering binnen Justitie van straffen en beperkende maatregelen. De aan de professie eigen rol van ethicus vraagt van geestelijk verzorgers (of verplicht hen tot?) het bijdragen aan deze ethische reflectie en in het bijzonder aan moreel beraad. Evenals bij DJI betekent de actieve deelname aan ethische reflectie een belangrijke verschuiving in de professionele oriëntatie van de geestelijke verzorging bij justitie en daarmee in de positionering van het beroep in dit werkveld. De tijd zal leren hoe dit verder gaat.

Fons Flierman is geestelijk verzorger bij Justitie in Grave en Zutphen en in 2012 gepromoveerd op het proefschrift *Geestelijke verzorging in het werkveld van justitie*; f.flierman-pia@dji.minjus.nl

Literatuur

- Boone, M., Althoff, M., & Koenraadt, F. (2016). *Leefklimaat in justitiële inrichtingen*. Den Haag: Boom.
- Eijk, R. van (2013). *Menselijke waardigheid tijdens detentie. Een onderzoek naar de taak van de justitiepastor*. Oosterwijk: Wolf Legal Publishers.
- Evers, J.H.S. (2017). Geestelijk verzorger en ethiekondersteuning hier en nu. www.vgvz.nl/wp-content/uploads/2017/06/Geestelijkverzorgerenethiekondersteuning.pdf.
- Flierman, A.D.M. (2012). *Geestelijke verzorging in het werkveld van justitie. Een empirisch-theologische studie*. Delft: Eburon.
- Houwelingen, G. van, Hoogervorst, N. & Dijke, M. van (2015). *Reflectie en actie. Een onderzoek naar moreel leeroverleg binnen Dienst Justitiële Instellingen*. Den Haag: WODC.
- Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming. (2010). *Goed bejegenen. Beginselen voor het omgaan met ingeslotenen*. www.rsj.nl/binaries/R SJ_Bw_Goed_bejegenen_2010_LV_tcm26-27778.pdf.

- Roelofs, A. (2018). *Waarom is geestelijke verzorging belangrijk?* www.dji.nl/pers-media/uit-de-praktijk/veiliger-klimaat-in-inrichtingen.aspx.
- Schilderman, H. (2015). Van ambt naar vrij beroep. De geestelijke verzorging als voorziening in het publieke domein. *Tijdschrift voor Recht, Religie en Beleid*, 6(2), 5-23.
- Toom, J.N. den (2016). Professional of profeet? De geestelijk verzorger als ethicus. In T.W.A. de Wit, R.J. de Vries en J.N. den Toom (red.), *Koorddansen. Ethische vragen in justitiële inrichtingen* (pp. 49-67). Nijmegen: Wolf Legal Publishers.
- Toom, J.N. den (2017). De mogelijkheid van de ziel. Een pleidooi voor herstelgerichte detentie. In: T.W.A. de Wit, R.J. de Vries en J.N. den Toom (red.), *Niet storen? Zielzorg bij justitie in borderline times*. (pp. 49-64). Nijmegen: Wolf Legal Publishers.
- Wildering, G.W.N. (2014). *Morele vorming in de krijgsmacht: Een katholiek perspectief*. Budel: Damon.

Noten

1. Met dank aan Marianne Schulte-Kemna voor haar bijdrage aan dit artikel.
2. Op 27 juni 2018 hebben de Universiteit van Maastricht en de Stichting Restorative Justice Nederland (RJN) een proeve van wetgeving over *Herstelgerichte afdoening via bemiddeling in strafzaken* aan minister van rechtsbescherming Dekker aangeboden. In een antwoord aan de Kamer over deze proeve gaat de minister vooral in op de positieve resultaten van mediation en wijst op het overleg dat hij met alle relevante partijen hierover in 2019 wil voeren. www.restorativejustice.nl/user/file/18.10.18_brief_dekker_tk_2018d49874.pdf
3. De Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming plaats een vraagteken bij deze ontwikkeling, zoals de titel van het congres op 4 april 2019 laat zien: *Herstelrecht in de executiefase: een must?*
4. <https://www.dji.nl/locaties/landelijke-diensten/dienst-geestelijke-verzorging/index.aspx>
5. Het begrip herstelgerichte geestelijke verzorging vindt zijn oorsprong in herstelgericht pastoraat. Zie: Van Iersel, F., & Eerbeek, J. (red.) (2009). *Handboek Justitiepastoraat. Context, theologie en praktijk van het protestantse en Rooms Katholieke justitiepastoraat*. Budel: Damon. Den Toom (2017) bespreekt de mogelijkheden voor zielzorg in herstelgerichte detentie.